

Joanna Trajman

Instytut Studiów Międzynarodowych
Uniwersytetu Wrocławskiego
ORCID 0000-0002-6260-9140
joanna.trajman@uwr.edu.pl

Przyrodnie siostry – sytuacja kobiet z byłej RFN i NRD trzydzieści lat po zjednoczeniu Niemiec

Pokojowa rewolucja w NRD, upadek muru berlińskiego, a następnie zjednoczenie Niemiec stanowiły realizację procesu nazwanego przez kanclerza Willy'ego Brandta „łączeniem tego, co do siebie należy”. Było to szczególne wyzwanie nie tylko pod względem politycznym, prawnym, ekonomicznym, ale również społecznym, czego przykładem są doświadczenia, które stały się udziałem kobiet. W podzielonych Niemczech ich położenie różniło się, gdyż w RFN i NRD obowiązywały inne regulacje odnoszące się do roli płci żeńskiej w rodzinie, na rynku pracy czy w zakresie zdrowia reprodukcyjnego. Po ponad czterdziestu latach funkcjonowania w odmiennych pod względem ideologicznym systemach kobiety musiały odnaleźć się w warunkach zunifikowanego kraju. W ukazaniu istoty tego trudnego procesu może pomóc metafora przyrodniczych sióstr, gdyż integracja żeńskiej części społeczeństwa w nowym organizmie państwowym przypominała powtórne tworzenie rodziny poprzez włączenie do niej kolejnych osób. Jak pisała Margrit Zauner, berlińska polityk zajmująca się kwestią kobiecą: „W zależności od warunków, w jakich ona [rodzina – przyp. J.T.] powstaje, zakres przemian dla jej członków jest zróżnicowany. Połączone siostry muszą na nowo określić swoją rolę, od początku wynegocjować wypracowane dotychczas pozycje i ponownie zdefiniować stosunki władzy”¹. Należy jednak zauważyć, iż pojęcie to może

---

¹ M. Zauner, *Verluste oder: Was habe ich von meiner neuen Stiefschwester?*, w: K. Rohnstock (red.), *Stiefschwestern. Was Ost-Frauen und West-Frauen voneinander denken*, Fischer, Frankfurt am Main 1994, s. 32.

również odnosić się do negatywnej, zaburzonej relacji między siostrami, w której nie ma zbyt wiele miejsca na pojednanie i wspólne wzrastanie².

Celem artykułu jest ukazanie zmian, jakie rozdzielonym murem kobietom przyniosło zjednoczenie Niemiec. Spojrzenie na tę istotną cezurę w niemieckiej historii z perspektywy płci żeńskiej wydaje się jak najbardziej zasadne, gdyż doszło wówczas do zderzenia całkowicie różnych modeli kobiecej aktywności, a w prawie żadnym innym obszarze doświadczenia wynikające z procesu transformacji nie były tak odmienne³. Rozważania koncentrują się na obywatelkach byłej NRD, gdyż w niemal wszystkich opracowaniach podejmujących temat sytuacji kobiet po zjednoczeniu dominuje zachodniemiecki punkt widzenia⁴. Ponadto ich dokonania w czasach przełomu wydają się jedynie w niewielkim stopniu uhonorowane⁵, a to właśnie one musiały się najbardziej dopasować do zmienionych warunków życia, które przyniosło im zjednoczenie⁶, polegające w swej istocie na rozciągnięciu porządku prawnego RFN na terytorium byłej NRD zgodnie z art. 23 Ustawy Zasadniczej.

² S. Metz-Göckel, *Elisabeth – eine Maschinenbauingenieurin*, w: K. Rohnstock (red.), *Stiefschwestern...*, s. 61. Taki sposób ujęcia przyrodnych siostr mógłby stanowić metaforę wzajemnych relacji między kobietami ze wschodu i zachodu Niemiec, gdyż we wspomnieniach mieszkanek NRD, które wyjechały po przełomie do Niemiec Zachodnich, można znaleźć informacje o uprzedzeniach, z jakimi się zetknęły. Termin ten można również odnieść do kontaktów między przedstawicielkami ruchów kobiecych z obu części Niemiec, które okazały się „beczką prochu wypełnioną nieporozumieniami, propagandą i ignorancją”. Problematyka ta wykracza poza ramy niniejszego artykułu, lecz stanowi interesujący przyczynek do dalszych badań. Zob. A. Ross, *Alles Männerfeindinnen?*, „Emma”, 1 listopada 2009, <https://www.emma.de/artikel/missverstaendnisse-alles-maennerfeindinnen-264198> (dostęp: 12 marca 2020); U. Poppe, *Frauen in Ostdeutschland nach 1989/90*, w: Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland (red.), *Ungleiche Schwestern? Frauen in Ost- und Westdeutschland*, Nicolai, Berlin 1998, s. 33–42; F. Klier, *Frauen unter Druck aus Ost und West*, w: Stiftung Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland (red.), *Ungleiche Schwestern?...*, s. 74–77.

³ Ch. Bergmann, *Ansprache [zur Feierstunde des Deutschen Bundestages aus Anlass des 100. Jahrestages der Einführung des Frauenwahlrechts in Deutschland]*, Berlin 17 stycznia 2019, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/20099960.pdf> (dostęp: 15 marca 2020), s. 39.

⁴ Ibidem. Podobną opinię wyraża feministka Anne Wizorek. Zob. T. Brandes, M. Decker, *Ostfrauen verändern die Republik*, Ch. Links Verlag, Berlin 2019, s. 405 (e-book). Odmienne perspektywa obecna jest przede wszystkim u autorek pochodzących z NRD czy w publikacjach zawierających wspomnienia kobiet enerdownskich. Stanowią one część bibliografii stworzonej na potrzeby niniejszego artykułu.

⁵ Rita Pawlowski, była działaczka Demokratycznego Związku Kobiet Niemieckich (Demokratischer Frauenbund Deutschlands, DFD), masowej organizacji kobiecej istniejącej w NRD, stwierdziła, że wśród wielu debat poświęconych przełomowi temat kobiet wydaje się całkowicie pomijany. Zob. R. Pawlowski, *Nie da się stworzyć państwa bez kobiet! Niemieckie doświadczenia transformacji 1989–1990*, przeł. I. Łatwińska, w: A. Grzybek (red.), *Kobiety w czasach przełomu 1989–2009*, Heinrich Böll Stiftung, Warszawa 2009, s. 141.

⁶ A. Kaminsky, *Frauen in der DDR*, Landeszentrale für politische Bildung Thüringen, Erfurt 2014, s. 120–121; zob. także: M. Birthler, *Halbes Land. Ganzes Land. Ganzes Leben: Erinnerungen*, Hanser, Berlin 2014, s. 224.

Wychodząc z założenia, że NRD stanowiła „wzorcowy model emancypacji”⁷, a równouprawnienie kobiet wschodnioniemieckich było ze względów ideologicznych bardziej zaawansowane, szczególnie interesująca wydaje się odpowiedź na pytanie, czy po zjednoczeniu Niemiec zachowały one swoją „równościową przewagę” (*Gleichheitsvorsprung*), czy też stały się przegranymi procesu jedności niemieckiej? Czy zmieniła się sytuacja kobiet zachodnioniemieckich dzięki impulsom płynącym z obszaru dawnej NRD? Czy z perspektywy trzydziestu lat, które minęły od zjednoczenia Niemiec, nadal można mówić o różnicach występujących między kobietami pochodzącymi ze starych i nowych krajów związkowych?

Punktem wyjścia będzie dokonanie analizy porównawczej sytuacji kobiet w RFN i NRD pod względem ustawodawstwa równościowego, ale także ich rzeczywistej sytuacji w rodzinie i na rynku pracy. Następnie zaś zostanie nakreślony proces transformacji i przedstawione skutki zjednoczenia dla obu grup kobiet w kontekście ich aktywności zawodowej, poziomu wynagrodzeń i emerytur, możliwości awansu oraz godzenia pracy z życiem rodzinnym.

Podstawę źródłową stanowić będą: akty prawne z obszaru polityki równości płci, coroczne, wydawane od 1997 roku, rządowe sprawozdania o stanie jedności niemieckiej, raporty Federalnego Urzędu Statystycznego⁸, analizy sporządzone na zlecenie Ministerstwa Rodziny, Seniorów, Kobiet i Młodzieży, badania ankietowe, a także wspomnienia kobiet. Taki dobór dokumentów pozwoli zarysować ogólny obraz kobiecych doświadczeń, choć należy mieć świadomość, iż jednostkowe losy mogły być zróżnicowane.

Sytuacja kobiet w RFN⁹

W obu państwach niemieckich równość płci była zagwarantowana prawnie. W RFN stosowny zapis znalazł się w art. 3 ust. 2 Ustawy Zasadniczej, choć udało się go wprowadzić tylko dzięki walce czterech „matek konstytucji”¹⁰. Nie oznaczało to natychmiastowego wyeliminowania wszelkich nierówności, gdyż w art. 117 ustanowiono czteroletni okres przejściowy (do 31 marca 1953 roku), w którym miano dopasować ustawodawstwo do nowej regulacji¹¹. Rzeczywistość polityczna okazała się jednak bardziej skomplikowana i ustawa o równouprawnieniu została uchwalona dopiero

⁷ G. Budde, *Die emanzipierte Gesellschaft. Gleichstellung von Mann und Frau*, w: T. Großbötting (red.), *Friedensstaat, Leseland, Sportnation? DDR-Legenden auf dem Prüfstand*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 2010, s. 92.

⁸ W artykule wykorzystano najnowsze dostępne dane statystyczne, choć w przypadku niektórych zagadnień pochodzą one sprzed kilku lat. Zależy to bowiem od przedmiotu i metodologii badań prowadzonych przez dane instytucje.

⁹ Opis sytuacji kobiet w RFN ma charakter syntetyczny. Więcej na ten temat: K. Jedynakiewicz-Mróz, *Przemiany w położeniu kobiet w Niemczech Zachodnich po II wojnie światowej – kontynuacje i przełomy*, „Przegląd Nauk Historycznych” 2014, R. XIII, nr 2, s. 75–91.

¹⁰ Wśród 65 członków Rady Parlamentarnej, odpowiedzialnej za stworzenie Ustawy Zasadniczej RFN, znalazły się cztery kobiety: Elisabeth Selbert (SPD), Helene Weber (CDU), Helene Wessel (Centrum) i Friederike Nadig (SPD).

¹¹ *Ustawa Zasadnicza dla Republiki Federalnej Niemiec*, przeł. A.-M. Sadowski, E. Haase-Nowocień, <https://www.btg-bestellservice.de/pdf/80205000.pdf> (dostęp: 5 marca 2020).

w 1957 roku (weszła w życie 1 lipca 1958 roku)¹². Wprowadzała ona istotne zmiany w położeniu kobiet zachodnioniemieckich, gdyż dzięki niej został zniesiony tzw. paragraf posłuszeństwa, przyznający mężowi prawo do podejmowania ostatecznej decyzji we wszystkich sprawach spornych związanych z małżeństwem czy opieką rodzicielską. Pozbawiono również męża możliwości wypowiedzenia stosunku pracy swojej żony. Wdrożono zasadę wspólnoty dorobku (*Zugewinnngemeinschaft*), zgodnie z którą oboje małżonkowie byli właścicielami majątku nabytego w czasie trwania małżeństwa. Wcześniej to mąż dysponował prawem do zarządzania i użytkowania dobytku żony¹³.

Do momentu objęcia rządów przez koalicję socjalliberalną w 1969 roku i przeprowadzenia przez nią reformy prawa małżeńskiego i rodzinnego (weszła w życie 1 lipca 1977 roku)¹⁴ promowany był w RFN określony model rodziny, tzw. małżeństwa gospodyń domowych, w których obie płcie pełniły tradycyjne role – kobieta była opiekunką domowego ogniska, mężczyzna zaś miał zarabiać na utrzymanie. Taki wzorzec zakładał, iż kobieta rezygnowała z aktywności zawodowej po wyjściu za mąż (w 1950 roku tylko 26,4% zamężnych kobiet pracowało zarobkowo, do 1961 roku odsetek ten wzrósł do 36,5%¹⁵), ewentualnie ją kontynuowała, jeśli małżonek wyraził na to zgodę, a praca nie przeszkadzała jej w wypełnianiu obowiązków domowych¹⁶. W RFN między rokiem 1950 a 1970 zatrudnienie kobiet w wieku 15-65 lat pozostawało na stałym poziomie ok. 30% i zwiększyło się do 37,1% dopiero w 1989 roku¹⁷, przy czym 74% z nich pracowało w niepełnym wymiarze¹⁸. Pierwszy minister ds. rodziny Franz-Josef Wuermeling (1953–1962) opowiadał się przeciwko aktywności zawodowej matek, dlatego też państwo nie wspierało rozbudowy infrastruktury opiekuńczej, która umożliwiłaby kobietom godzenie życia rodzinnego z pracą zarobkową¹⁹. Wyjściem naprzeciw ich oczekiwaniom miał być propagowany w latach sześćdziesiątych tzw. model trójfazowy, opierający się na uznanym za naturalny rytmie kobiecego życia – zdobycie wykształcenia i pierwszych doświadczeń zawodowych, zawarcie małżeństwa i przerwa na wychowanie dzieci, powrót do pracy w momencie usamodzielnienia się potomstwa²⁰. Taki

¹² *Gesetz über die Gleichberechtigung von Mann und Frau auf dem Gebiete des bürgerlichen Rechts vom 18. Juni 1957*, Bundesgesetzblatt Teil I, Nr. 26, ausgegeben zu Bonn am 21. Juni 1957.

¹³ R. Wiggershaus, *Geschichte der Frauen und der Frauenbewegung in der Bundesrepublik Deutschland und in der Deutschen Demokratischen Republik nach 1945*, Peter Hammer Verlag, Wuppertal 1979, s. 30.

¹⁴ *Erstes Gesetz zur Reform des Ehe- und Familienrechts vom 14. Juni 1976*, https://www.gesetze-im-internet.de/eherg_1/BJNR014210976.html (dostęp: 25 lutego 2020).

¹⁵ G. Muschter, R. Thomas, *Frauen in Deutschland. Eine Geschichte in Bildern, Quellen und Kommentaren*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 2015, s. 163.

¹⁶ M. Karsch, *Feminismus. Geschichte-Positionen*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 2016, s. 99.

¹⁷ G. Muschter, R. Thomas, *Frauen in Deutschland...*, s. 160.

¹⁸ K. Rohnstock, *Die verschwiegene Ost-Frau*, w: K. Rohnstock (red.), *Stiefschwestern...*, s. 120. Przez pojęcie niepełny wymiar pracy rozumiane są wszelkie formy aktywności zawodowej o wymiarze godzinowym mniejszym niż ustalony jako pełny etat (obecnie jest to zazwyczaj 40 godzin w tygodniu, jednakże w niektórych branżach może być to między 36 a 40 godzin).

¹⁹ M. Karsch, *Feminismus...*, s. 101.

²⁰ B. Hille, *Familie*, w: A. Lissner, R. Süßmuth, K. Walter (red.), *Frauenlexikon. Wirklichkeiten und Wünsche von Frauen*, Herder, Freiburg–Basel–Wien 1991, s. 274.

wzorzec kobiecej aktywności nie uwzględniał jednak realiów rynku pracy, przemian na nim zachodzących i trudności związanych z ponowną integracją kobiet po wieloletniej przerwie wychowawczej, co było przyczyną ich dyskryminacji²¹. Wiązało się to z gorszymi możliwościami edukacji i zdobycia zawodu (w 1970 roku 51% pracujących kobiet nie miało żadnego wykształcenia zawodowego²²). Ponadto obowiązywał podział na profesje męskie i kobiece (najwięcej kobiet było zatrudnionych jako pomoc biurowa, sprzedawczyni, pielęgniarka, sprzątaczką)²³. Występowały również dysproporcje w zarobkach. Przykładowo w 1964 roku kobiece pensje oscyływały między 59% a 80% tych otrzymywanych przez mężczyzn, a w 1975 roku były niższe o ok. 25%²⁴. Choć Federalny Trybunał Konstytucyjny zabronił w swoim wyroku z 1955 roku specjalnych wynagrodzeń dla kobiet, to zakaz ten został ominięty poprzez wprowadzenie kategorii „osób lekko pracujących” (*Leichtlohngruppe*), która przewidywała niskie zarobki i była stosowana przede wszystkim w stosunku do personelu kobiecego w zakładach produkcyjnych²⁵. Gorsza pozycja żeńskiej części społeczeństwa na zachodnioniemieckim rynku pracy uwidaczniała się również w jej dostępie do stanowisk kierowniczych. W 1975 roku odsetek kobiet zajmujących wyższe pozycje w przemyśle wynosił 4,5%, wśród członków rad nadzorczych – 0,1%²⁶.

Reforma z 1977 roku na nowo uregulowała kwestie prowadzenia gospodarstwa domowego. Zniesiono przypisany konkretnym płciom podział obowiązków i wprowadzono zasadę partnerstwa. Zmieniono także sposób przeprowadzania rozwodów. Dotychczas obowiązywała zasada winy w podejmowaniu decyzji o zakończeniu małżeństwa. Została ona zastąpiona zasadą rozpadu związku. Również dzięki koalicji socjalliberalnej wprowadzono w 1979 roku czteromiesięczny urlop macierzyński dla pracujących kobiet, który zakładał wypłatę świadczenia do wysokości 750 marek, co było pierwszym zachodnioniemieckim instrumentem umożliwiającym lepsze godzenie życia zawodowego z rodzinnym. Wcześniej ciężarnym przysługiwała jedynie ochrona stosunku pracy na 6 tygodni przed i 8 tygodni po rozwiązaniu²⁷. Dodatkowo starano się tworzyć korzystne warunki do aktywności zawodowej kobiet, czego przykładem była uchwalona w 1980 roku ustawa o równym traktowaniu obu płci w miejscu pracy i prawie do takiego samego wynagrodzenia²⁸.

Koniec lat sześćdziesiątych i początek siedemdziesiątych to kształtowanie tzw. nowego ruchu kobiecego, którego powstanie jest ściśle związane z historią protestów

²¹ H. Schenk, *Die feministische Herausforderung. 150 Jahre Frauenbewegung in Deutschland*, C.H. Beck, München 1988, s. 79. W 1969 roku została uchwalona Ustawa wspierająca aktywność zawodową (*Arbeitsförderungsgesetz*), która miała ułatwić kobietom ponowne wejście na rynek pracy.

²² R. Wiggershaus, *Geschichte der Frauen...*, s. 74.

²³ M. Estor, *Frauenberufe*, w: A. Lissner, R. Süßmuth, K. Walter (red.), *Frauenlexikon...*, s. 316.

²⁴ R. Wiggershaus, *Geschichte der Frauen...*, s. 80.

²⁵ G. Muschter, R. Thomas, *Frauen in Deutschland...*, s. 166.

²⁶ R. Wiggershaus, *Geschichte der Frauen...*, s. 75.

²⁷ G. Muschter, R. Thomas, *Frauen in Deutschland...*, s. 264.

²⁸ *Gesetz über die Gleichbehandlung von Männern und Frauen am Arbeitsplatz und über die Erhaltung von Ansprüchen bei Betriebsübergang vom 13. August 1980*, Bundesgesetzblatt Teil I, 1980.

studenckich. Kiedy 13 września 1968 roku podczas 23. zjazdu delegatów Socjalistycznego Niemieckiego Związku Studentów (Sozialistischer Deutscher Studentenbund, SDS) we Frankfurcie Helke Sander z Rady Wyzwolenia Kobiet (Aktionsrat zur Befreiung der Frauen²⁹) oskarżyła działaczy o ignorowanie dyskryminacji płci żeńskiej i niechęć wobec podjęcia dyskusji na ten temat, aktywistka SDS Sigrid Rüger na znak protestu rzuciła pomidorem w kierunku członków zarządu. Był to symboliczny początek nowego społecznego zaangażowania kobiet. W konsekwencji w miastach uniwersyteckich zaczęły powstawać tzw. babskie rady (*Weiberräte*), grupy, które poprzez różnorodne akcje próbowały zwrócić uwagę opinii publicznej na problem nierówności płci w społeczeństwie zachodnioniemieckim. Domagały się uczestnictwa kobiet w procesach decyzyjnych, krytykowały skostniałe struktury społeczne, oparte na tradycyjnym podziale ról i represyjnym wychowaniu dzieci; podejmowały problem męskiej dominacji na rynku pracy, opowiadały się za zasadą samodecydowania w kontekście praw reprodukcyjnych i występowały przeciwko przemocy³⁰.

Inną centralną kwestią dla nowego ruchu kobiecego była reforma §218 kodeksu karnego, zakazującego aborcji. Kamieniem milowym walki było wyznaczenie „Usunęłyśmy ciężę” 374 kobiet, w tym wielu znanych osobistości jak aktorki Romy Schneider i Senta Berger, w tygodniku „Stern” z 6 czerwca 1971 roku. Rządząca koalicja SPD i FDP opowiedziała się za liberalnym rozwiązaniem, które gwarantowało dopuszczalność przerwania ciąży do 12 tygodnia. Zabieg miał nie podlegać karze, jeśli przeprowadził go lekarz po uprzedniej konsultacji z pacjentką. Ustawa została przyjęta przez Bundestag niewielką większością głosów w 1974 roku, jednakże nie weszła w życie, bowiem Federalny Trybunał Konstytucyjny uznał tę regulację za sprzeczną z Ustawą Zasadniczą RFN (argument ochrony życia nienarodzonego). Kompromisem było uchwalenie przez Bundestag w 1976 roku zmodyfikowanej ustawy, która ponownie zabraniała i penalizowała aborcję z wyjątkiem zabiegów dokonywanych ze wskazań medycznych, genetycznych, kryminologicznych i społecznych³¹.

Zachodnioniemieckie feministki zakładały grupy, które stanowiły płaszczyznę wymiany doświadczeń, co miało służyć wypracowaniu własnego języka, wykształceniu kobiecej tożsamości i wspieraniu solidarności kobiet. Od połowy lat siedemdziesiątych coraz bardziej widoczne stało się zróżnicowanie ruchu i jego wewnętrzne podziały (wyodrębniły się np. grupy skupiające matki, migrantki czy lesbijki). Przeobrażenia zachodziły również w sferze organizacyjnej, co wiązało się z tworzeniem kultury kobiecej, której wyrazem były różne ośrodki, wydawnictwa czy czasopisma. To także początek badań naukowych nad marginalizowaną dotychczas płcią. W kolejnej dekadzie doszło do rozłamu w środowisku, gdyż część grup kobiecych chciała nadal działać autonomicznie, natomiast inne zdecydowały się na współpracę z instytucjami życia publicznego, czego efektem było m.in. zainteresowanie partii politycznych kwestiami

²⁹ Była to grupa feministyczna, powstała w Berlinie Zachodnim w 1968 roku, której działalność wyznacza początek nowego ruchu kobiecego w RFN.

³⁰ G. Notz, *Die Geschichte der Frauenbewegungen in Ost-und Westdeutschland*, „spw – Zeitschrift für sozialistische Politik und Wirtschaft” 2012, nr 1, s. 36.

³¹ D. von Behren, *Kurze Geschichte des Paragraphen 218 Strafgesetzbuch*, „Aus Politik und Zeitgeschichte” 2019, nr 20, s. 17–18.

dotyczącymi równości kobiet i mężczyzn oraz wcielenie w życie niektórych postulatów feministycznych³².

Sytuacja kobiet w NRD

W NRD zapisy o równouprawnieniu znalazły się w konstytucji z 1949 roku. Inaczej niż w przypadku RFN miały natychmiastową moc obowiązującą, gdyż znosiły wszystkie ustawy czy inne regulacje stojące z nimi w sprzeczności (art. 7)³³. Szczegółowe wytyczne odnoszące się do urzeczywistnienia zasady równouprawnienia pojawiły się także w Ustawie o ochronie matki i dziecka oraz prawach kobiet (1950). Niezwykle postępowe w porównaniu do Niemiec Zachodnich były zapisy dotyczące małżeństwa, które w żaden sposób nie mogło ograniczać lub umniejszać praw kobiet. W związku z tym obowiązujące dotychczas wyłączne prawo do decydowania męża we wszystkich kwestiach życia małżeńskiego zostało zastąpione zasadą współdecydowania obojga małżonków (§14). Małżeństwo nie mogło również stanowić dla kobiety przeszkody w podejmowaniu pracy czy kształcenia zawodowego (§15)³⁴.

Zasada równouprawnienia znalazła się w wielu innych aktach prawnych, także w kolejnych konstytucjach NRD z 1968 roku i 1974 roku. Był to wyraz przekonania wyrażanego przez partię SED, iż tylko w taki sposób można zbudować społeczeństwo socjalistyczne³⁵. Gwarancja równych praw kobiet i mężczyzn miała swoje umotyowanie ideologiczne (emancypacja była jednym z najstarszych postulatów ruchu robotniczego), ale także ekonomiczne. Szczególnie dotyczyło to prawa do pracy. Kobięca aktywność zawodowa była koniecznością, gdyż NRD borykała się z niedoborem męskiej siły roboczej na skutek II wojny światowej oraz ucieczek – do momentu wybudowania muru berlińskiego w 1961 roku – młodych, wykształconych mężczyzn. W 1955 roku w Niemczech Wschodnich pracowało 38% kobiet, w 1988 ponad 90%, przy czym w zdecydowanej większości była to praca w pełnym wymiarze godzinowym³⁶. Stanowiła ona również istotny wkład do domowego budżetu – przeciętnie ok. 40%³⁷ (w RFN wkład ten wynosił 18%³⁸).

³² I. Lenz, *Die unendliche Geschichte? Zur Entwicklung und den Transformationen der Neuen Frauenbewegungen in Deutschland*, w: I. Lenz (red.) *Die Neue Frauenbewegung in Deutschland. Abschied vom kleinen Unterschied. Ausgewählte Quellen*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2009, s. 12–14.

³³ *Die Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik [vom 7. Oktober 1949]*, <http://www.documentarchiv.de/ddr/verfddr1949.html> (dostęp: 10 kwietnia 2020).

³⁴ *Gesetz über den Mutter- und Kinderschutz und die Rechte der Frau*, Gesetzblatt der Deutschen Demokratischen Republik, Nr. 111 vom 1. Oktober 1950, http://www.bundesarchiv.de/findbuecher/sapmo/b_gblDDR/mets/50_111/index.htm, s. 1039 (dostęp: 2 lutego 2020).

³⁵ R. Wiggershaus, *Geschichte der Frauen...*, s. 157.

³⁶ Mimo propagowania zatrudnienia na pełny etat do końca lat sześćdziesiątych XX wieku 1/3 kobiet pracowała w niepełnym wymiarze, odsetek ten zmniejszył się nieznacznie do końca lat osiemdziesiątych do 27%. Zob. A. Kaminsky, *Frauen in der DDR...*, s. 51.

³⁷ M. Jaeckel, *Die Frauen im vereinten Deutschland*, w: R. Süßmuth, H. Schubert, *Bezahlen die Frauen die Wiedervereinigung?*, Piper, München 1992, s. 20.

³⁸ U. Meier, *Die Allzuständigkeit der Frau für die Familienarbeit in Ost und West*, w: K. Rohstock (red.), *Stiefschwestern...*, s. 101.

Inaczej niż w przypadku Niemiec Zachodnich promowany był wzorzec kobiety, która łączy aktywność zawodową z wychowywaniem potomstwa – ok. 80% matek podejmowało działalność zarobkową, w tym 66% z czwórką dzieci³⁹. Inne modele życia, np. praca niezarobkowa w domu lub praca w niepełnym wymiarze, nie były pozytywnie postrzegane i traktowane raczej jako zjawiska przejściowe⁴⁰. Ułatwieniem w realizacji podwójnego, czy niekiedy potrójnego obciążenia kobiet, jakie stanowiło godzenie pracy zawodowej, życia rodzinnego i podnoszenia kwalifikacji czy zaangażowania politycznego⁴¹, był system opieki i rozwiązania instytucjonalne, rozwijane szczególnie w latach siedemdziesiątych⁴². W zdecydowany sposób zwiększano liczbę żłobków. O ile w 1960 roku starczało w nich miejsc dla 15% dzieci, to w kolejnej dekadzie już dla 60%, aby w 1989 roku osiągnąć poziom 80%⁴³. Jeśli chodzi o przedszkola, tu także sukcesywnie zwiększała się liczba podopiecznych – z 34% w 1950 roku do 92% w 1989 roku⁴⁴. Wprowadzenie wielu rozwiązań dla pracujących matek wynikało z tego, iż rzeczywistość odbiegała od socjalistycznego ideału – kobiety w NRD podejmowały bowiem zatrudnienie w niepełnym wymiarze, wzrastała liczba rozwodów i zmniejszał się wskaźnik urodzeń⁴⁵.

W Ustawie o ochronie matki i dziecka i prawach kobiet oraz Konstytucji NRD z 1968 i jej zmienionej wersji z 1974 roku zagwarantowano prawo do otrzymania równej płacy przy tej samej pracy, jednakże w praktyce istniały dysproporcje w zarobkach. W statystykach enerdownskich nie klasyfikowano wynagrodzenia według płci, lecz na podstawie pewnych wskaźników można stwierdzić, iż różnica – na niekorzyść płci żeńskiej – wynosiła średnio 25–30% mimo prawie takiego samego odsetka pracujących mężczyzn i kobiet⁴⁶.

Państwo zachęcało swoje obywatelki do podejmowania tzw. męskich zawodów. W Ustawie o ochronie matki i dziecka oraz prawach kobiet znalazły się zapisy, które miały umożliwić im pracę w przemyśle, transporcie, gospodarce komunalnej, handlu,

³⁹ S. Wolle, *Wspaniały świat dyktatury. Codziennosc i wladza w NRD 1971–1989*, przeł. E. Kaźmierczak, W. Leder, Wiedza Powszechna, Warszawa 2003, s. 252.

⁴⁰ A. Kaminsky, *Frauen in der DDR...*, s. 37.

⁴¹ H.M. Nickel, M. Kopplin, *Ostfrauen. Mythos und Wirklichkeit. Wissenschaftliche Kommentierung der Daten des ALLBUS 2018*, Humboldt-Universität, Berlin 2019, s. 4.

⁴² Wydłużono urlop wychowawczy z 20 do 26 tygodni, podczas którego matce przysługiwało pełne wynagrodzenie; wprowadzono płatny roczny urlop macierzyński, a od trzeciego dziecka – 18 miesięcy; skrócono czas pracy matek (matki z dwójką dzieci pracowały 40 godzin tygodniowo, czyli o 3 i ¼ godziny mniej niż przeciętnie); wprowadzono możliwość otrzymania płatnego zwolnienia na opiekę nad chorymi dziećmi w wysokości świadczenia chorobowego rodziców (zróżnicowane w zależności od liczby dzieci) oraz dodatkowe dni urlopu wypoczynkowego dla matek zatrudnionych na pełnym etacie z co najmniej trojgiem dzieci poniżej 16 roku życia. Zob. S. Wolle, *Wspaniały świat dyktatury...*, s. 257–258.

⁴³ G. Muschter, R. Thomas, *Frauen in Deutschland...*, s. 278–280.

⁴⁴ E. Händler, U. Mitsching-Viertel, *Unerhörte Ostfrauen. Lebensspuren in zwei Systemen*, Ibidem-Verlag, Stuttgart 2019, s. 256.

⁴⁵ G. Budde, *Die emanzipierte Gesellschaft...*, s. 98.

⁴⁶ H.M. Nickel, *Zur Lage der Frauen in der früheren DDR*, w: R. Süßmuth, H. Schubert, *Bezahlen die Frauen...*, s. 152.

administracji, oświacie, służbie zdrowia, przy czym jej warunki powinny być dostosowane do fizycznych możliwości kobiety (§19)⁴⁷. Mimo tych regulacji większość mieszkanki NRD pracowała w branżach typowo kobiecych, jak pomoc społeczna (odsetek kobiet wynosił 91,8%), oświata (77%), handel (72%), opieka zdrowotna (83%)⁴⁸ czy usługi, które były gorzej wynagradzane niż te zdominowane przez mężczyzn (przemysł, rzemiosło, budownictwo). W przemyśle kobiety stanowiły ok. 40% zatrudnionych, pracowały przede wszystkim w branży tekstylnej, elektrycznej i elektrotechnicznej, zajmowały tam jednak stanowiska wymagające niższych kwalifikacji, miały również gorsze warunki zatrudnienia⁴⁹. Na rynku pracy występowała zatem podobna segregacja jak w RFN.

Niewielki był również odsetek kobiet na stanowiskach kierowniczych, choć państwo podejmowało działania, które miały na celu wsparcie aspiracji i podniesienie kwalifikacji swoich obywaterek. Służyły temu np. specjalne klasy w szkołach zawodowych dla tych kobiet, które nie mogły ze względu na obowiązki domowe uczestniczyć w normalnym cyklu edukacji, czy programy kształcenia dziewcząt i kobiet w zawodach technicznych⁵⁰. Ogólnie udział płci żeńskiej na stanowiskach kierowniczych wynosił 31,5%, lecz różnił się w zależności od gałęzi gospodarki, np. w przemyśle było to ok. 9% (przede wszystkim w mniejszych zakładach, a nie kombinatach)⁵¹, w handlu ponad 2/3⁵². Jednakże te najwyższe pozycje kobiety zajmowały bardzo rzadko, nawet jeśli były wysoko wykwalifikowanymi specjalistkami – ich odsetek wynosił poniżej 2% w przemyśle, a w szkolnictwie wyższym poniżej 3%. Mniejsze szanse awansu zawodowego były wynikiem zakorzenionych stereotypów, ale także nierównomiernego obciążenia obu płci obowiązkami domowymi⁵³.

Choć w kodeksie prawa rodzinnego z 1965 roku zalecono małżonkom takie kształtowanie swoich relacji, „aby kobieta mogła pogodzić swoją aktywność zawodową i społeczną z macierzyństwem” (§10) i przyznano partnerom taką samą odpowiedzialność za prowadzenie domu i wychowywanie dzieci⁵⁴, nie oznaczało to jednak równego podziału zadań w gospodarstwie domowym i rodzinie, gdyż 80% z nich było wykonywanych przez kobiety⁵⁵. O ile więc odnotowywano postępy w zakresie równouprawnienia na rynku pracy, to w sferze życia prywatnego występowała stagnacja.

Duże obciążenie kobiet licznymi obowiązkami zawodowymi i domowymi było jedną z przyczyn wysokiej liczby rozwodów – rocznie ok. 50 tys. par decydowało się zakończyć związek małżeński⁵⁶. Była ona o 10% wyższa w porównaniu z RFN, przy

⁴⁷ *Gesetz über den Mutter-und Kinderschutz...*, s. 1039.

⁴⁸ H.M. Nickel, *Zur Lage der Frauen...*, s. 149.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 150.

⁵⁰ R. Wiggershaus, *Geschichte der Frauen...*, s. 160.

⁵¹ A. Kaminsky, *Frauen in der DDR...*, s. 45.

⁵² H.M. Nickel, *Zur Lage der Frauen...*, s. 150.

⁵³ G. Budde, *Die emanzipierte Gesellschaft...*, s. 105.

⁵⁴ *Familiengesetzbuch der Deutschen Demokratischen Republik vom 20. Dezember 1965*, <http://www.verfassungen.de/ddr/familiengesetzbuch65.htm> (dostęp: 1 marca 2020).

⁵⁵ R. Wiggershaus, *Geschichte der Frauen...*, s. 164.

⁵⁶ H.M. Nickel, *Zur Lage der Frauen...*, s. 148.

czym w latach osiemdziesiątych w dwóch trzecich przypadków to kobiety składały pozew⁵⁷, co można uznać za przejaw ich emancypacji i samodzielności ekonomicznej. Samo postępowanie rozwodowe było nieskomplikowane i opierało się na stwierdzeniu rozpadu związku, a nie wykazaniu winy któregokolwiek z małżonków (zasada ta została wprowadzona w kodeksie prawa rodzinnego w 1965 roku, czyli 12 lat wcześniej niż w RFN).

W Niemczech Zachodnich walka o reformę §218 stała się fundamentem nowego ruchu kobiecego. Dla obywaterek NRD liberalna ustawa aborcyjna, dopuszczająca przerwanie ciąży do 12 tygodnia, była od 1972 roku rzeczywistością legislacyjną⁵⁸. Na dwuznaczny charakter tej regulacji wskazywała pochodząca z Berlina Wschodniego psycholożka Helga Schubert, dla której był to wyraz hipokryzji państwa, dającego kobietom akurat w tym obszarze prawo do samodecydowania, podczas gdy we wszystkich innych sferach życia narzucało ono swoją wolę⁵⁹. Zwracała przy tym uwagę, iż ustawa ta była korzystna dla obu stron, gdyż władza dysponowała kobiecą siłą roboczą, a żeńska część społeczeństwa miała swoją „wyspę samostanowienia”⁶⁰.

Sytuacja kobiet w okresie transformacji⁶¹

Polityka NRD prowadzona wobec kobiet, dzięki stworzeniu podstaw do ich niezależności ekonomicznej i samodzielności, miała charakter bardziej postępowy i nowoczesny w porównaniu z działaniami władz zachodniemieckich w zakresie równouprawnienia. Należy jednak zauważyć, iż choć w wielu punktach odpowiadała interesom płci żeńskiej, to równocześnie ubezwłasnowolniała kobiety w ich aktywności obywatelskiej i politycznej oraz uniemożliwiała emancypację opartą na krytycznej refleksji, autonomii i samodecydowaniu⁶². Jak pisała socjolożka Mechthild Jansen, „państwo miało charakter zarówno karzącego ojca, jak i troskliwej matki”⁶³.

Ruch kobiecy, jaki powstał w RFN, nigdy nie narodził się w takiej formie w Niemczech Wschodnich. Nie oznacza to jednak, że kobiety wschodniemieckie nie organizowały się w żaden sposób. Już w latach siedemdziesiątych zaczęły się tworzyć w NRD małe grupy kobiece, które ze względu na represje ze strony państwa nie mogły się rozwijać czy publicznie działać. W kolejnej dekadzie powstało wiele nieformalnych inicjatyw kobiecych, wśród których można wyróżnić te o charakterze pacyfistycznym, jak

⁵⁷ T. Brandes, M. Decker, *Ostfrauen...*, s. 11.

⁵⁸ *Gesetz über die Unterbrechung der Schwangerschaft vom 9. März 1972*, <http://www.verfassungen.de/ddr/schwangerschaftsunterbrechung72.htm> (dostęp: 24 lutego 2020). Należy przy tym zauważyć, iż było to jedyne głosowanie w historii NRD, które nie przebiegło jednogłośnie (14 głosów przeciw ze strony CDU i 8 osób wstrzymujących się).

⁵⁹ R. Süßmuth, H. Schubert, *Bezahlen die Frauen...*, s. 113.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 114.

⁶¹ Więcej na temat kwestii kobiecej w okresie procesu jedności niemieckiej: Ch. Lemke, *Frauenpolitische Optionen und Kontroversen im deutschen Vereinigungsprozeß*, w: U. Liebert, W. Merkel (red.), *Die Politik zur deutschen Einheit. Probleme – Strategien – Kontroversen*, Springer, Wiesbaden 1991, s. 243–258.

⁶² H.M. Nickel, M. Kopplin, *Ostfrauen. Mythos...*, s. 5.

⁶³ M. Jansen, *Keineswegs nur westliche Dominanz – zum Verhältnis der beiden Frauenbewegungen*, w: K. Rohnstock (red.), *Stiefschwestern...*, s. 77.

np. Kobiety na Rzecz Pokoju (*Frauen für den Frieden*), lesbijskie oraz związane ze środowiskami kościelnymi. Okres przełomu to uformowanie się nowych grup opozycyjnych, związanych z ruchem obywatelskim, w których także działały kobiety, jak Nowe Forum (*Neues Forum*), Demokracja Teraz (*Demokratie Jetzt*), Przełom Demokratyczny (*Demokratischer Aufbruch*)⁶⁴. Krótko po upadku muru berlińskiego na początku listopada 1989 roku powstał Niezależny Związek Kobiet (Unabhängiger Frauenverband, UFV), skupiający różne grupy i inicjatywy kobiece, których wspólnym celem był sprzeciw wobec patriarchalnych struktur i polityki NRD. Jego członkinie dążyły do tego, by „kwestie kobiece nie były jedynie marginalnymi problemami społecznymi, lecz stanowiły zasadnicze kwestie egzystencjalne”⁶⁵. W manifestie założycielskim UFV „Nie da się stworzyć państwa bez kobiet” jego autorka Ina Merkel pytała: „Czy chcemy zjednoczyć się z panami z Bonn, zamienić dyktaturę Biura Politycznego na dyktaturę Urzędu Kanclerskiego? Zjednoczenie oznacza w odniesieniu do kwestii kobiecej trzy kroki wstecz [...] – kobiety do garów, ponowną walkę o prawo do pracy, walkę o miejsce w przedszkolu, o jedzenie w szkole. Oznacza rezygnację z tego, co z trudem udało się uzyskać, zamiast podnieść to na nowy jakościowo poziom”⁶⁶. Obawy, które w okresie przełomu wyrażały mieszkanki NRD, dotyczyły pogorszenia ich sytuacji, utraty ekonomicznego i socjalnego bezpieczeństwa⁶⁷. Towarzyszył temu również niepokój, iż znajdują się na marginesie decyzji politycznych i gospodarczych⁶⁸.

Proces dezindustrializacji, dewaluacji zdobytych kwalifikacji i likwidacji wielu instytucji, które stanowiły rdzeń codziennej egzystencji wschodniemieckich kobiet, pokazały, iż wyrażane lęki nie były bezpodstawne. Szybkie tempo przemian doprowadziło do tego, że nie uwzględniono w wystarczającym stopniu różnych sytuacji obu płci⁶⁹, a z procesu decyzyjnego wykluczono organizacje kobiece⁷⁰. W wyniku tego w początkowym okresie jedności niemieckiej ucierpiały przede wszystkim kobiety z bylej NRD, gdyż niezbędne przeobrażenia gospodarcze dokonały się ich kosztem (poza żeńską częśćią społeczeństwa przemiany najbardziej dotknęły starsze pokolenia i osoby słabo wykwalifikowane).

Brak stabilności i pewności co do przyszłości spowodował, iż w Niemczech Wschodnich spadła liczba związków małżeńskich (w 1991 roku zawarto o połowę

⁶⁴ Zob. U. Gerhard, *Frauenbewegung und Feminismus. Eine Geschichte seit 1789*, C.H. Beck, München 2012, s. 118; K. Jedynakiewicz-Mróż, *Rozważania na temat działalności kobiet w opozycji demokratycznej w późnej NRD (1981–1989)*, „Przegląd Zachodni” 2017, nr 1, s. 75–95.

⁶⁵ I. Merkel, *Ohne Frauen ist kein Staat zu machen*, Berlin 1989, <https://www.ddr89.de/ufv/UFV16.html> (dostęp: 23 marca 2020).

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ M. Jaeckel, *Die Frauen im vereinten...*, s. 13.

⁶⁸ C. Wangerin, *Die DDR und ihre Töchter*, Das Neue Berlin, Berlin 2010, s. 163. Przykładowym wyrazem lekceważenia kwestii kobiecych był zapis z traktatu o unii walutowej, gospodarczej i społecznej z 18 maja 1990 roku: „Interesy kobiet i osób niepełnosprawnych zostaną uwzględnione” (art. 19), zob. *Vertrag über die Schaffung einer Währungs-, Wirtschafts- und Sozialunion zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik*, <https://www.gesetze-im-internet.de/wwsuvtr/WWSUVtr.pdf> (dostęp: 17 marca 2020).

⁶⁹ R. Süsmuth, H. Schubert, *Bezahlen die Frauen...*, s. 45.

⁷⁰ U. Gerhard, *Frauenbewegung...*, s. 121.

mniej małżeństw niż rok wcześniej)⁷¹. Zmalała liczba rozwodów – w 1990 roku było ich o 1/3 mniej niż w 1989 roku⁷², podobnie jak liczba urodzeń. W okresie 1990–1994 wskaźnik urodzeń spadł o ok. 60%⁷³ – z 1,52 w 1990 roku na historycznie niski poziom 0,77 w 1994 roku⁷⁴ (dla porównania w tym samym przedziale czasowym w dawnej RFN wynosił on 1,4⁷⁵). Pogorszyły się też przywileje socjalne dla matek, które zostały dopasowane do warunków zachodniemieckich. Szczególnie negatywnie odbiło się to na kobietach samodzielnie wychowujących dzieci, które w NRD stanowiły ok. 30%⁷⁶ i cieszyły się względnym bezpieczeństwem dzięki subwencjonowaniu produktów spożywczych, ubrań dziecięcych i czynszów⁷⁷. Wszystko to sprawiło, iż duża część kobiet zdecydowała się wyjechać do Niemiec Zachodnich⁷⁸.

⁷¹ Statistisches Bundesamt, *Datenreport 1999. Zahlen und Fakten über die Bundesrepublik Deutschland*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 2001, s. 42.

⁷² Ibidem, s. 43. W 1989 roku w RFN rozwiodło się prawie co trzecie małżeństwo, w NRD odsetek ten wynosił 38%. Zob. M. Karsch, *Feminismus...*, s. 96.

⁷³ *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 1997*, Drucksache 13/8450, 1. September 1997, s. 101.

⁷⁴ Der Beauftragte der Bundesregierung für die neuen Bundesländer, *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2013*, Bundesministerium des Innern, Berlin 2013, s. 95. Inną przyczyną spadku liczby urodzeń w nowych krajach związkowych była emigracja młodych ludzi, szczególnie kobiet, do Niemiec Zachodnich, a także możliwości, jakie w byłej NRD otworzyły się na skutek zjednoczenia Niemiec, m.in. tworzenie dobrobytu, co przyczyniało się do odłożenia w czasie decyzji o posiadaniu dziecka. Zob. S. Bergmann-Pohl, *Frauen im vereinten Deutschland: Wertewandel oder Verzicht?*, w: E. Boa, J. Wharton (red.), *Woman and the Wende: Social Effects and Cultural Reflections of the German Unification Process*, Rodopi, Amsterdam–Atlanta 1994, s. 13. Potwierdzeniem tej tezy jest zbliżony obecnie w obu częściach Niemiec wiek urodzenia pierwszego dziecka. O ile w 1989 roku mieszkanki NRD wydawały na świat pierwszego potomka przeciętnie w wieku 23 lat, w RFN średnia wieku była o cztery lata wyższa. W 2018 roku kobiety w nowych krajach związkowych miały 29 lat w momencie pierwszego porodu – ok. jednego roku mniej niż Niemcach Zachodnich. Zob. *30 Jahre Mauerfall: Familien in Ost- und Westdeutschland werden sich immer ähnlicher*, Pressemitteilung Nr. N 008 vom 7. November 2019, https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2019/11/PD19_N008_122.html (dostęp: 25 lutego 2020).

⁷⁵ *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2005*, Bundesministerium für Verkehr, Bau- und Wohnungswesen, Berlin 2005, s. 31. Należy odnotować, iż od 1995 roku liczba urodzeń we wschodnich Niemczech wzrasta, a od 2008 roku jest stale wyższa od tej na zachodzie kraju. W 2017 roku wskaźnik urodzeń w nowych krajach związkowych wyniósł 1,61, a w zachodnich Niemczech 1,58 (w obu przypadkach nie został uwzględniony Berlin). Zob. Der Beauftragte der Bundesregierung für die neuen Bundesländer, *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2019*, Bundesministerium für Wirtschaft und Energie, Berlin 2019, s. 63.

⁷⁶ H.M. Nickel, *Zur Lage der Frauen...*, s. 147..

⁷⁷ M. Jaeckel, *Frauen im vereinten...*, s. 26.

⁷⁸ Kobiety stanowiły 55% wszystkich osób, które wyjechały z Niemiec Wschodnich po 1989 roku. W ciągu dwudziestu lat od upadku muru berlińskiego nowe kraje związkowe opuszczało średnio co roku 45 tys. mężczyzn i 51,5 tys. kobiet. Od 2008 roku można zaobserwować spowolnienie tego procesu. Zob. B. Martens, *Der Zug nach Westen – Jahrzehntelange Abwanderung, die allmählich nachlässt*, 7 Mai 2020, <https://www.bpb.de/geschichte/deutsche-einheit/lange-wege-der-deutschen-einheit/47253/zug-nach-westen> (dostęp: 20 maja 2020).

W 1990 roku rozpoczęła się także „walka o ostatni element suwerenności”⁷⁹ kobiet z NRD, czyli prawo do aborcji. Była to jedyna kwestia, która nie została uregulowana w traktacie zjednoczeniowym. Najpóźniej do końca 1992 roku zobowiązano się do stworzenia „przepisów, które lepiej aniżeli te obecnie obowiązujące w obu częściach Niemiec zagwarantują ochronę życia nienarodzonego i zgodne z konstytucją rozwiązanie sytuacji konfliktowych kobiet ciężarnych” (art. 31 ust.4)⁸⁰, a do tego czasu miały obowiązywać dwa odmienne porządki prawne⁸¹. Po długich negocjacjach i burzliwej debacie publicznej w 1995 roku została przyjęta ustawa, zgodnie z którą aborcja jest niezgodna z prawem⁸², lecz pozbawiona sankcji karnej, jeśli zostanie przeprowadzona w ciągu pierwszych trzech miesięcy i jest poprzedzona rozmową doradcą. Rozwiązanie to było postrzegane przez kobiety wschodnioniemieckie jako odebranie im podmiotowości. Susanne J., weterynarka z Liepen, wyznała: „Uważam to za okropnie deprymujące, jeśli kobieta musi tłumaczyć, dlaczego chce usunąć ciążę. Chciałabym móc samodzielnie o tym decydować”⁸³. Dziennikarka Simone Schmolack, sama pochodząca z NRD, zarzucała swoim rodaczkom, że skoncentrowane na indywidualnej walce o rodziny i własny byt nie zapobiegły likwidacji podstawowych praw kobiet⁸⁴.

Prawo do przerywania ciąży było postulatem podnoszonym także przez zachodnioniemiecki ruch kobiecy, dlatego też jego przedstawicielki oraz grupy kobiece z NRD zorganizowały równocześnie 16 czerwca 1990 roku duże demonstracje na rzecz prawa do samostanowienia i wykreślenia §218⁸⁵. Wspólne przedsięwzięcia, charakteryzujące się początkowo entuzjazmem i otwartością, uwidoczniły jednak duże różnice między aktywistkami. Zachodnioniemieckie feministki zarzucały działaczkom z Niemiec Wschodnich, iż w niewystarczającym stopniu chcą się zmierzyć z patriachatem, nie rozumiejąc, iż debaty prowadzone w RFN były zbyt oddalone od rzeczywistości kobiet wschodnioniemieckich. Te zaś nie chciały, aby je pouczano i narzucano rozwiązania, które wydawały im się radykalne lub z perspektywy ich doświadczeń pozbawione sensu⁸⁶.

⁷⁹ C. Wangerin, *Die DDR...*, s. 168.

⁸⁰ *Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands*, <http://www.gesetze-im-internet.de/einigvt/index.html#BJNR208890990BJNE003500301> (dostęp: 25 lutego 2020).

⁸¹ Sytuacja ta służyła turystyce aborcyjnej, gdyż kobiety z Niemiec Zachodnich decydowały się na usunięcie ciąży już nie tylko w Holandii, ale także w nowych krajach związkowych. Zob. A. Ross, *Alles Männerfeindinnen...*

⁸² Za zgodne z prawem uznaje się przeprowadzenie aborcji wynikającej z przesłanek medycznych czy kryminologicznych.

⁸³ Susanne J., *Das bin ich*, w: E. Fischer, P. Lux, *Ohne Frau ist kein Staat zu machen. DDR -Frauen nach der Wende*, Kiepenheuer & Witsch, Köln 1990, s. 191.

⁸⁴ C. Wangerin, *Die DDR...*, s. 175.

⁸⁵ I. Lenz, *Die unendliche Geschichte...*, s. 15.

⁸⁶ Przykładem kontrowersji były żeńskie formy nazw zawodów oraz kwoty kobiece, które to zagadnienia mieszkanki NRD uznawały za nieistotne. Zob. H. Scholz, *Die Mauer im Kopf*, w: K. Rohnstock (red.), *Stiefschwestern...*, s. 53–60.

Sytuacja kobiet na rynku pracy

W rezultacie transformacji gospodarki wschodniemieckiej m.in. na skutek prywatyzacji i zamknięcia ok. 4 tys. nierentownych przedsiębiorstw⁸⁷ wiele mieszkank wschodnich Niemiec straciło pracę. Liczba kobiet aktywnych zawodowo spadła praktycznie o połowę – z 91,2% w 1989 roku do 44,3% rok później⁸⁸. Ich stopa bezrobocia wynosiła w 1991 roku 12,3%⁸⁹ (stanowiły 68% ogólnej liczby osób w nowych krajach związkowych pozostających bez zatrudnienia⁹⁰). Szczególnie ucierpiały przedstawicielki płci żeńskiej po 55 roku życia, gdyż było ich trzy razy więcej niż bezrobotnych mężczyzn w tym samym wieku⁹¹. Wysoki wskaźnik bezrobocia kobiet wynikał z tego, że były zatrudnione w takich gałęziach gospodarki jak przemysł chemiczny, tekstylny, rolnictwo oraz w administracji i oświacie, które mocno ucierpiały na skutek zmniejszenia produkcji i restrukturyzacji⁹². Żeńska część społeczeństwa miała mniejsze szanse na ponowne znalezienie zajęcia, gdyż kursy podnoszące kwalifikacje kobiet odznaczały się często niższym poziomem niż te oferowane mężczyznom. Ponadto ci zaczęli szukać pracy w zawodach, które do tej pory stanowiły domenę płci żeńskiej, jak bankowość czy ubezpieczenia⁹³. Dwa lata po zjednoczeniu 40% wszystkich ofert pracy w Niemczech Wschodnich było wyraźnie skierowanych do mężczyzn, tylko 11% do kobiet, a mniej niż połowa nie określała preferowanej płci⁹⁴.

Wyrazem desperacji Niemek ze wschodu była zwiększająca się liczba sterylizacji. O ile w NRD wykonywano rocznie między 200 a 400 takich zabiegów, to przykładowo w 1991 roku w jednej z magdeburskich klinik odnotowano 1200 przypadków (wobec 8 w 1989 roku)⁹⁵. Problem ten został podniesiony przez posłanki Ullę Schmidt (SPD) i Petrę Bläss (PDS) na forum Bundestagu podczas debaty 20 maja 1992 roku poświęconej sytuacji gospodarczej kobiet w nowych krajach związkowych⁹⁶. Z analiz przeprowadzonych na zlecenie Ministerstwa ds. Rodziny przez koloński Instytut Badań Społecznych i Polityki Społecznej wynikało, że spośród 10 tys. młodych matek w Niemczech Wschodnich co druga straciła zatrudnienie ze względu na ciążę, a ponad 3 tys. zostało zwolnionych w czasie urlopu wychowawczego⁹⁷. Na tym tle sterylizacja, oznaczająca rezygnację z potomstwa, jawiła się młodym kobietom jako jedyne rozwiązanie zwiększające ich szanse na rynku pracy.

⁸⁷ G. Muschter, R. Thomas, *Frauen in Deutschland...*, s. 336.

⁸⁸ T. Brandes, M. Decker, *Ostfrauen...*, s. 15.

⁸⁹ Statistisches Bundesamt, *Datenreport 1999...*, s. 98.

⁹⁰ M. Jaeckel, *Frauen im vereinten...*, s. 21.

⁹¹ Ibidem, s. 23

⁹² R. Nave-Herz, *Die Geschichte der Frauenbewegung in Deutschland*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 1993, s. 119.

⁹³ M. Jaeckel, *Frauen im vereinten...*, s. 22.

⁹⁴ A. Dernbach, *Die vergessenen Ost-Frauen*, „Der Tagesspiegel”, 1 grudnia 2014, <https://www.tagesspiegel.de/politik/25-jahre-deutsche-einheit-die-vergessenen-ost-frauen/11054754.html> (dostęp: 27 marca 2020).

⁹⁵ *Alles über den Kopf*, „Der Spiegel” 1992, nr 22, s. 99.

⁹⁶ Deutscher Bundestag, *Plenarprotokoll 12/93, Stenographischer Bericht 93. Sitzung*, Berlin, 20 Mai 1992, s. 7661 i 7664.

⁹⁷ *Hemmnis Mutter*, „Der Spiegel” 1995, nr 15, s. 69.

W 1992 roku stopa bezrobocia wśród kobiet wschodnioniemieckich wyniosła 19,6% i przez kilka kolejnych lat wzrastała. Po 1998 roku widoczny był stopniowy spadek. Trend ten utrzymał się przez dwie dekady XXI wieku (zob. tab. 1). Należy przy tym zauważyć, iż bezrobocie wśród mieszkanek wschodu było przez wiele lat praktycznie dwukrotnie wyższe niż kobiet w dawnej RFN, choć w zachodniej części Niemiec także widoczna była tendencja wzrostowa w pierwszych latach po zjednoczeniu. Utrata pracy pozbawiała kobiety z nowych krajów związkowych ekonomicznej niezależności i samodzielności. Uderzała również w ich poczucie pewności siebie, wykształcone w okresie NRD. Aktywność zawodowa była bowiem częścią ich tożsamości i dawała poczucie samostanowienia o własnym życiu⁹⁸.

Tabela 1. Bezrobocie kobiet w Niemczech Wschodnich i Zachodnich po 1990 roku

Rok	Bezrobocie kobiet w nowych krajach związkowych (w %)	Bezrobocie kobiet w Niemczech Zachodnich (w %)
1991	12,3	7,0
1992	19,6	7,2
1993	21,0	8,4
1994	21,5	9,2
1995	19,3	9,2
1996	19,9	9,9
1997	22,5	10,7
1998	21,8	10,3
1999	20,9	9,8
2000	19,9	8,5
2001	18,6	6,6
2007	15,6	8,0
2009	12,4	6,8
2014	9,3	5,9
2015	8,7	5,6
2016	7,9	5,3
2017	7,0	5,0
2018	6,4	4,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Federalnego Urzędu Statystycznego publikowanych w raportach *Datenreport*.

Socjaldemokratka Heide Pfarr, w latach 1991–1993 minister ds. kobiet w Hesji, powiedziała: „W NRD kobiety nie były w rzeczywistości równouprawnione, lecz pod względem ekonomicznym niezależne od mężczyzny, a to miało ogromne pozytywne

⁹⁸ R. Süsmuth, H. Schubert, *Bezahlen die Frauen...*, s. 66.

znaczenie”⁹⁹. W Ogólnym Sondażu Społecznym ALLBUS (*Allgemeine Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften*), przeprowadzanym od 1991 roku w obu częściach Niemiec, to właśnie kobiety z nowych krajów związkowych najczęściej najbardziej negatywnie oceniały własną sytuację ekonomiczną, a także przez wiele lat wykazywały obawę o utratę miejsca pracy¹⁰⁰.

Kobiecie bezrobocie nie było jednak traktowane przez polityków jako poważny problem. Wieloletni premier Saksonii z ramienia CDU Kurt Biedenkopf (1990–2002) upatrywał przyczyn tego zjawiska w „przesadnej skłonności Niemek ze wschodu do aktywności zawodowej”¹⁰¹. Ich zniknięcie z rynku pracy postrzegano pozytywnie jako powrót do tradycyjnej roli opiekunki ogniska domowego.

Stopniowy wzrost liczby pracujących kobiet w nowych krajach związkowych można wytłumaczyć według socjologa Raja Kollmorgena tym, iż w NRD były one aktywniejsze pod względem zawodowym, lepiej przygotowane na ryzyko i bardziej zorientowane na karierę niż mężczyźni¹⁰². Jeśli weźmiemy pod uwagę współczynnik aktywności zawodowej mieszkanek Niemiec Wschodnich w wieku 15–65 lat, to w okresie 2006–2016 wzrósł on o 3% do poziomu 76%¹⁰³. W 2017 roku współczynnik ten wynosił 73,3%¹⁰⁴, rok później 73,9%¹⁰⁵. Jest on wyższy niż u kobiet zachodniemieckich, jednakże to w ich przypadku można zaobserwować jego zdecydowany wzrost – w 1991 roku miał on wartość 57%¹⁰⁶, w latach 2006–2016 zwiększył się o prawie 6% do poziomu 73%¹⁰⁷, w 2017 roku wynosił 71,1%, a w kolejnym roku – 71,6%¹⁰⁸. Tendencja wzrostowa była szczególnie widoczna u mężatek, gdyż w 1950 roku współczynnik ich aktywności zawodowej wynosił 25%, a w 2001 roku 51%¹⁰⁹. Można to powiązać z przemianami społecznymi i reformami prawnymi w RFN w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku, a także pewnymi impulsami płynącymi po zjednoczeniu Niemiec z byłej NRD, związanymi z dominującym tam modelem kobiecej obecności na rynku pracy.

⁹⁹ I. Hülsen, A.-K. Müller, *Frauenpolitik ist hochgefährlich*, „Der Spiegel” 2017, nr 55, s. 84.

¹⁰⁰ Trend negatywnej oceny ekonomicznej własnej sytuacji utrzymuje się do dziś, natomiast obecnie tylko co dziesiąta kobieta wyraża lęk z powodu możliwości utraty miejsca pracy. Zob. H.M. Nickel, M. Kopplin, *Ostfrauen. Mythos...*, s. 6.

¹⁰¹ Ch. Bergmann, *Von Null auf Hundert. Stationen eines politischen Lebens*, Wichern-Verlag, Berlin 2012, s. 91.

¹⁰² T. Brandes, M. Decker, *Ostfrauen...* s. 16.

¹⁰³ Statistisches Bundesamt, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, *Datenreport 2018. Ein Sozialbericht für die Bundesrepublik Deutschland*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 2018, s. 155.

¹⁰⁴ Ibidem, s. 32.

¹⁰⁵ Der Beauftragte der Bundesregierung für die neuen Bundesländer, *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2019...*, s. 37.

¹⁰⁶ B. Voss, *Genau hinsehen: Go West, Young Woman!*, „Emma”, 1 listopada 2009, <https://www.emma.de/artikel/genau-hinsehen-go-west-young-woman-264193> (dostęp: 4 kwietnia 2020).

¹⁰⁷ Statistisches Bundesamt, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, *Datenreport 2018...*, s. 155.

¹⁰⁸ Der Beauftragte der Bundesregierung für die neuen Bundesländer, *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2019...*, s. 37.

¹⁰⁹ Statistisches Bundesamt, *Datenreport 2002. Zahlen und Fakten über die Bundesrepublik Deutschland*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 2003, s. 89.

Mimo zbliżonego obecnie poziomu aktywności zawodowej płci żeńskiej w obu częściach Niemiec widoczne są różnice w formach zatrudnienia. Udział kobiet pracujących w niepełnym wymiarze rósł stale od 1990 roku, zarówno na zachodzie, jak i na wschodzie, jednakże ciągle jeszcze model ten dominuje na terytorium byłej RFN. O ile w połowie lat dziewięćdziesiątych w Niemczech Zachodnich 25% kobiet pracowało w niepełnym wymiarze, to w 2017 roku odsetek ten wyniósł prawie 40%. W Niemczech Wschodnich było to odpowiednio 15% i 27%¹¹⁰. Inne są jednak przyczyny podjęcia takiej aktywności. W 2012 roku jako główny powód zatrudnienia na niepełnym etacie 57,8% kobiet zachodnioniemieckich wskazało opiekę nad dziećmi lub innymi członkami rodziny (w Niemczech Wschodnich było to 26,9%). W przypadku kobiet w nowych krajach związkowych 39,7% z nich zdecydowało się na taką formę zatrudnienia, gdyż nie mogło znaleźć zajęcia pełnoetatowego (w Niemczech Zachodnich odpowiedziało tak 10% respondentek)¹¹¹.

Różnice w motywach podjęcia pracy w niepełnym wymiarze wynikają z odmiennych modeli karier zawodowych w obu częściach Niemiec. O ile w dawnej RFN kobiety mają długie przerwy związane z macierzyństwem i decydują się na powrót do aktywności zarobkowej w niepełnym wymiarze, to Niemki w nowych krajach związkowych po krótkiej przerwie wynikającej z obowiązków rodzinnych częściej wracają do pracy na pełny etat. Po dwóch latach tylko 35% matek w Niemczech Zachodnich, ale 55% w Niemczech Wschodnich ponownie jest obecnych na rynku pracy. Po trzech latach to połowa na obszarze byłej RFN, a 2/3 na wschodzie¹¹². Przy czym należy zauważyć, iż wpływ na tę decyzję mają warunki instytucjonalne i społeczne, co pokazuje przykład kobiet dorastających w Niemczech Wschodnich, lecz żyjących obecnie na zachodzie Niemiec. Im dłużej tam mieszkaly przed narodzinami swoich dzieci, tym bardziej dopasowywały swoje przerwy w karierze do wzorców matek zachodnioniemieckich¹¹³. Żeńska część społeczeństwa w nowych krajach związkowych nie ogranicza swojej aktywności zawodowej aż tak bardzo w przypadku posiadania małych dzieci. Wynika to z chęci realizowania się w obu tych sferach życia bez ograniczeń. Z badań przeprowadzonych w 2009 roku przez czasopismo „Brigitte” wynikało, że tylko 16% kobiet wschodnioniemieckich zgodziło się z wypowiedzią, że dla dzieci zrezygnowałyby z pracy, natomiast spośród mieszkanek Niemiec Zachodnich uczyniłoby to 37%¹¹⁴.

Choć od momentu zjednoczenia Niemiec w obu częściach kraju widoczny jest wzrost liczby pracujących matek, to należy jednak zauważyć, że od 1996 roku odsetek ten jest na wschodzie stale wyższy niż na zachodzie. W 2016 roku w Niemczech

¹¹⁰ P. Gallego Granados, R. Olthaus, K. Wrohlich, *Teilzeiterwerbstätigkeit: Überwiegend weiblich und im Durchschnitt schlechter bezahlt*, „DIW Wochenbericht” 2019, nr 46, s. 846, https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.697144.de/19-46-1.pdf (dostęp: 7 kwietnia 2020).

¹¹¹ Der Beauftragte der Bundesregierung für die Neuen Bundesländer, *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2013...*, s. 57.

¹¹² *Zweiter Gleichstellungsbericht der Bundesregierung*, Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, Berlin 2017, s. 88.

¹¹³ *Ibidem*, s. 98.

¹¹⁴ U. Bauer, S. Dähler, *Frauen machen neue Länder. Das volle Leben! Frauenkarrieren in Ostdeutschland*, Bundesministerium des Innern, Berlin 2010, s. 17.

Wschodnich 72% matek było aktywnych zawodowo, w Niemczech Zachodnich – 66%¹¹⁵, przy czym znaczące są różnice odnoszące się do wymiaru zatrudnienia – w nowych krajach związkowych 43% matek pracowało ponad 36 godzin tygodniowo, podczas gdy taką aktywność wykazywało jedynie 20% w dawnej RFN¹¹⁶. Różnice te są szczególnie widoczne w przypadku matek z małymi dziećmi: 39% z dzieckiem poniżej trzeciego roku życia pracowało ponad 36 godzin w tygodniu w Niemczech Wschodnich, ale tylko 19% na zachodzie¹¹⁷. W 2017 roku w nowych krajach związkowych 44% matek mających dziecko poniżej trzeciego roku życia było aktywnych zawodowo, w byłej RFN odsetek ten wynosił 34%¹¹⁸. W przypadku matek z dziećmi w wieku 3–5 lat wskaźniki te wyglądały następująco: na wschodzie 78% matek pracowało, na zachodzie 70%. W przypadku dzieci w przedziale wiekowym 6–9 lat we wschodniej części Niemiec pracę zarobkową podejmowało 83% matek, w zachodniej – 77%¹¹⁹.

Mniejsza aktywność zawodowa matek w zachodniej części Niemiec ma związek z ciągle jeszcze istniejącymi tam stereotypami odnoszącymi się do ról odgrywanych przez obie płcie. W społecznym odbiorze bowiem praca w pełnym wymiarze godzin i opieka nad małym dzieckiem są zadaniami trudnymi do pogodzenia, co wpływa na decyzje podejmowane przez kobiety w dawnej RFN, gdzie zdecydowanie częściej w momencie narodzin pierwszego dziecka następuje powrót do tradycyjnego wzorca rodziny, w którym to mężczyzna przejmuje obowiązki żywiciela, a kobieta nie pracuje lub podejmuje aktywność zawodową w niepełnym wymiarze¹²⁰. Jest to również wynik społecznej presji i ciągle jeszcze rozpowszechnionej opinii, iż pracujące matki są wyrodne (*Rabenmütter*), gdyż wyżej stawiają własną karierę niż dobro dziecka¹²¹. Z danych Federalnego Urzędu Statystycznego z 2009 roku wynikało, że 40% zachodniemieckich respondentów zgodziło się ze stwierdzeniem, że byłoby lepiej, jeśli kobieta zostawałaby w domu z dzieckiem, podczas gdy mąż pracowałby na pełny etat. Ten tradycyjny podział obowiązków uzyskał akceptację tylko 17% mieszkańców Niemiec Wschodnich. Opinię o wyrodnym matkach, które przedkładają aktywność zawodową nad opiekę nad dziećmi, pozytywnie oceniło 60% ankietowanych na zachodzie. Jednakże na wschodzie tylko 29% uważało, że dziecko cierpi z powodu pracy zarobkowej matki¹²². Należy jednak zauważyć, iż postawy wobec łączenia pracy zawodowej z rodzicielstwem oraz podziału ról między płciami stopniowo się upodabniają w obu częściach Niemiec, choć ciągle jeszcze bardziej egalitarne nastawienie jest silniej zakorzenione na wschodzie niż na zachodzie. O ile w 1991 roku 56% w Niemczech Zachodnich i 67% w no-

¹¹⁵ Der Beauftragte der Bundesregierung für die neuen Bundesländer, *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2018*, Bundesministerium für Wirtschaft und Energie, Berlin 2018, s. 33.

¹¹⁶ Ibidem.

¹¹⁷ Ibidem.

¹¹⁸ *Datenreport 2018...*, s. 63.

¹¹⁹ Ibidem, s. 64

¹²⁰ C. Wippermann, *25 Jahre Deutsche Einheit. Gleichstellung und Geschlechtergerechtigkeit in Ostdeutschland und Westdeutschland*, Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, Berlin 2015, s. 32.

¹²¹ Ibidem, s. 12.

¹²² B. Voss, *Genau hinsehen...*

wych krajach związkowych opowiadało się za takim podejściem, w którym role kobiety i mężczyzny są do siebie zbliżone, to 21 lat później taką formę związku wybrałoby 76% respondentów na zachodzie i 86% na wschodzie. Jeśli chodzi o wpływ aktywności zawodowej kobiet na rozwój dziecka, to 3/4 zachodniemieckich ankietowanych i 92% respondentów ze wschodu stwierdziło, iż nie ma ona negatywnych konsekwencji¹²³.

Rozwój infrastruktury opiekuńczej

W NRD państwo gwarantowało kobietom opiekę nad dziećmi, jednakże po zjednoczeniu bardzo duża część placówek została zlikwidowana, część z nich wraz z zakładami pracy, przy których się znajdowały – ok. 12%¹²⁴. O ile w 1989 roku 80% dzieci w NRD miało zagwarantowaną opiekę w żłobkach¹²⁵, to wskaźnik ten spadł w nowych krajach związkowych do 54% w 1991 roku¹²⁶, następnie do 46% w 2010 roku¹²⁷. W Niemczech Zachodnich do połowy lat dziewięćdziesiątych było to poniżej 2%¹²⁸. Wskaźnik ten zwiększył się do 14,6% w 2010 roku¹²⁹.

Braki w infrastrukturze opiekuńczej na obszarze dawnej RFN były wynikiem ideologicznego podejścia do instytucjonalnej opieki nad dziećmi. Wyrażano przekonanie, iż wpływa ona negatywnie na proces wychowawczy¹³⁰. Zmiany w tym zakresie utrudniało dyskredytowanie NRD jako państwa i stygmatyzowanie rozwiązań tam stosowanych, nawet jeśli były pozytywnie oceniane (jak chociażby system opieki nad dziećmi czy szkolnictwo). Rozbudowa sieci żłobków i przedszkoli mogła się rozpocząć dopiero na skutek wejścia w życie w 2013 roku ustawy gwarantującej dzieciom, które ukończyły pierwszy rok życia, miejsce w instytucji opiekuńczej. Wraz ze zmianami prawnymi zainicjowano kampanię, mającą na celu ukazanie pozytywnych aspektów opieki instytucjonalnej, aby w ten sposób wpłynąć na zmianę nastawienia społecznego. Elementem tej nowej polityki było również wprowadzenie świadczenia i urlopu rodzicielskiego, z których mogą korzystać zarówno matki, jak i ojcowie, co miało służyć bardziej partnerskiemu podziałowi obowiązków i sprzyjać ograniczeniu aktywności zawodowej mężczyzn w rezultacie pojawienia się potomstwa¹³¹.

¹²³ Die Beauftragte der Bundesregierung für die neuen Bundesländer, *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2017*, Bundesministerium für Wirtschaft und Energie, Berlin 2017, s. 53.

¹²⁴ M. Jaeckel, *Frauen im vereinten...*, s. 23.

¹²⁵ Ibidem, s. 16.

¹²⁶ C. Wippermann, *25 Jahre Deutsche Einheit...*, s. 12.

¹²⁷ *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2010*, Bundesministerium des Innern, Berlin 2010, s. 187.

¹²⁸ C. Wippermann, *25 Jahre Deutsche Einheit...*, s. 12.

¹²⁹ *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2010...*, s. 187.

¹³⁰ Kryminolog Christian Pfeiffer upatrywał przyczyn przestępczości wśród młodzieży i prawowego ekstremizmu w procesie socjalizacji, jaki odbywał się we wschodniemieckich żłobkach, gdzie wszystkie dzieci były sadzane na nocnikach w tym samym czasie. Zob. Ch. Bergmann, *Von Null auf Hundert...*, s. 104.

¹³¹ Więcej na temat zmian w polityce rodzinnej wprowadzonych przez kolejne rządy Angeli Merkel: I. vom Hofe, *Die Frauenpolitik der CDU. Traditionen – Entwicklungen – Einflüsse 1945–2013*, Konrad-Adenauer-Stiftung, Sankt Agustin–Berlin 2017, s. 225–265.

Mimo podjętych działań ciągle jeszcze widać poważne deficyty w infrastrukturze opiekuńczej. Według analizy Instytutu Niemieckiej Gospodarki w Kolonii w 2018 roku w całych Niemczech brakowało 318 tys. miejsc dla dzieci poniżej trzeciego roku życia, przy czym inne jest zapotrzebowanie na takie miejsce na wschodzie (60,6%) i zachodzie (44,4%) Niemiec¹³². Można jednak zaobserwować stopniowy wzrost liczby dzieci korzystających z opieki instytucjonalnej, choć ciągle istnieją dysproporcje między dwoma dawnymi państwami niemieckimi. W 2008 roku 41,9% dzieci poniżej trzeciego roku życia znajdowało się w placówkach opiekuńczych we wschodnich Niemczech, w zachodnich to tylko 12,1%. W latach 2008–2014 Niemcy Zachodnie wyraźnie nadgoniły wschód, gdyż odsetek dzieci poniżej trzeciego roku życia korzystających z opieki instytucjonalnej zwiększył się w tym okresie ponad dwukrotnie do 27,4%. W Niemczech Wschodnich wzrósł w tym czasie o 10,1% do poziomu 52%¹³³. W 2018 roku na obszarze byłej RFN 29,4% dzieci poniżej trzeciego roku życia znajdowało się w żłobkach, na wschodzie 51,5%. W przypadku dzieci w wieku 3–5 lat sytuacja wygląda podobnie w obu częściach Niemiec – 93,1% podopiecznych na zachodzie i 94,1% w nowych krajach związkowych¹³⁴. Występują jednakże różnice, jeśli chodzi o czas opieki. Na wschodzie Niemiec 39,9% dzieci poniżej trzeciego roku życia korzystało z opieki całoninowej (powyżej 7 godzin dziennie) wobec 13,4% na zachodzie kraju. W przedziale wiekowym 3–6 lat wskaźniki te wyglądały następująco: 73,6% w byłej NRD i 38,6% w byłej RFN¹³⁵. Dane te odzwierciedlają wspomniane już różnice w aktywności zawodowej matek w obu częściach Niemiec (szybszy powrót do pracy po urodzeniu dziecka i większy wymiar godzinowy aktywności zawodowej w przypadku kobiet wschodniemieckich).

Konsekwencje odmiennych modeli aktywności zawodowej kobiet

Odmienne modele aktywności zawodowej i różnice w formach zatrudnienia mają wpływ na wysokość zarobków, przyszłej emerytury oraz możliwość awansu zawodowego kobiet w obu częściach Niemiec. Za pomocą wskaźnika *gender pay gap* można ukazać lukę płacową, czyli różnicę w przeciętnym wynagrodzeniu brutto uzyskiwanym przez kobiety i mężczyzn. W 2019 roku kobiety zarabiały w Niemczech 20% mniej niż płęć przeciwna¹³⁶, jednak wskaźnik ten wygląda inaczej, jeśli uwzględnimy podział na stare i nowe kraje związkowe.

¹³² W. Geis-Thöne, *Fast 320.000 Plätze für unter Dreijährige fehlen*, „IW-Kurzbericht“ nr 69, 27 września 2019, <https://www.iwkoeln.de/studien/iw-kurzberichte/beitrag/wido-geis-thoene-fast-320000-plaetze-fuer-unter-dreijaehrige-fehlen-444908.html> (dostęp: 10 maja 2020).

¹³³ Die Beauftragte der Bundesregierung für die neuen Bundesländer, *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2015*, Bundesministerium für Wirtschaft und Energie, Berlin 2015, s. 27.

¹³⁴ Der Beauftragte der Bundesregierung für die neuen Bundesländer, *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2019...*, s. 66.

¹³⁵ *Datenreport 2018...*, s. 67.

¹³⁶ *Gender Pay Gap 2019: Frauen verdienen 20% weniger als Männer*, Pressemitteilung Nr. 097 vom 16. März 2020, https://www.destatis.de/DE/Presse/Pressemitteilungen/2020/03/PD20_097_621.html (dostęp: 17 kwietnia 2020). Rząd federalny postawił sobie za cel zmniejszenie tej różnicy do 2030 roku do 10%.

Choć w latach 1990–2019 luka płacowa w Niemczech Zachodnich zmniejszyła się o 5% – z 26% do 21%, to różnica w zarobkach między kobietami a mężczyznami w Niemczech Wschodnich jest zdecydowanie mniejsza. W 2006 r. *gender pay gap* wynosił tam jedynie 6%, jednakże od 2009 roku systematycznie rósł, uzyskując najwyższą wartość na poziomie 9% pięć lat później. W 2019 roku kobiety w nowych krajach związkowych zarabiały przeciętnie 93% wynagrodzenia mężczyzn. Choć *gender pay gap* jest wskaźnikiem nierównego traktowania, to należy zauważyć, iż różnice w wynagrodzeniach wynikają w przeważającej mierze z czynników strukturalnych: kobiety częściej pracują w gorzej opłacanych branżach i zawodach, w niepełnym wymiarze godzin, jak również rzadziej zajmują kierownicze stanowiska¹³⁷. Jeśli uwzględni się tzw. skorygowaną lukę płacową, która wyraża różnicę w zarobkach kobiet i mężczyzn o porównywalnych kwalifikacjach, przebiegu kariery i zajmowanych stanowiskach, to wartości dla płci żeńskiej są w obu częściach Niemiec zbliżone. W 2015 roku skorygowany wskaźnik wynosił 7% na zachodzie, a 9% na wschodzie¹³⁸. Biorąc pod uwagę medianę zarobków dla osób pracujących w pełnym wymiarze, to w nowych krajach związkowych kobiety zarabiają więcej niż mężczyźni (2397 euro brutto wobec 2300 – dane z 2014 roku). Wynika to z jednej strony z ich lepszych kwalifikacji, lepiej płatnych zawodów, które wykonują, z drugiej jednak strony jest rezultatem braku godziwie wynagradzanych stanowisk w przemyśle, które zazwyczaj zajmują mężczyźni¹³⁹.

Kobiety we wschodniej części Niemiec częściej obejmują kierownicze stanowiska. W sektorze prywatnym w gospodarce ich odsetek wynosił w 2008 roku 30% (na zachodzie 24%)¹⁴⁰. Siedem lat później odnotowano w prywatnych przedsiębiorstwach 44% kobiet zajmujących wysokie stanowiska we wschodnich i 27% w zachodnich Niemczech. O ile jednak sytuacja w byłej RFN pozostaje praktycznie bez zmian (w 2010 roku odsetek ten wyniósł 26%), to w nowych krajach związkowych widać pewną dynamikę (wzrost o 6% w porównaniu z rokiem 2010)¹⁴¹. Badania IAB-Betriebspanel, przeprowadzane corocznie w ponad 15 tys. niemieckich firm wszystkich wielkości i branż na zlecenie Instytutu ds. Badań Rynku Pracy i Zatrudnienia¹⁴², pozwalają ukazać odsetek kobiet na stanowiskach kierowniczych z podziałem na najwyższy i średni szczebel. Na podstawie danych z lat 2004–2018 można stwierdzić, iż w Niemczech

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ Die Beauftragte der Bundesregierung für die neuen Bundesländer, *Jahresbericht der Bundesregierung zum Stand der Deutschen Einheit 2016*, Bundesministerium für Wirtschaft und Energie, Berlin 2016, s. 41.

¹³⁹ K. A. Schäfer, *Gender-Pay-Gap mal anders: In Ostdeutschland verdienen Frauen mehr als Männer*, 8 marca 2020, <https://www.wiwo.de/blick-hinter-die-zahlen/blick-hinter-die-zahlen-8-gutverdienende-frauen-gender-pay-gap-mal-anders-in-ostdeutschland-verdienen-frauen-mehr-als-maenner/25593204.html> (dostęp: 17 kwietnia 2020).

¹⁴⁰ U. Bauer, S. Dähler, *Frauen machen neue Länder...*, s. 14.

¹⁴¹ R. Schuhmacher, *Frauenanteil in Führungspositionen nimmt zu – Ostdeutschland liegt vorn*, „zwd Politikmagazin“, 19 lipca 2017, <http://www.zwd.info/frauenanteil-in-fuehrungspositionen-nimmt-zu-%E2%80%93-ostdeutschland-liegt-vorn.html> (dostęp: 21 lutego 2020).

¹⁴² Badanie jest przeprowadzane w Niemczech Zachodnich od 1993 roku, a w nowych krajach związkowych od 1996 roku. Odsetek mężczyzn i kobiet na stanowiskach kierowniczych jest analizowany od 2004 roku. Początkowo zbierano dane co cztery lata, od 2012 roku w odstępach dwóch lat.

Zachodnich odsetek ten w odniesieniu do najwyższego szczebla pozostaje w zasadzie bez zmian (w badanym okresie wzrósł z 23% do 25%), w Niemczech Wschodnich odnotowano wzrost z 27% do 31%. Jeśli chodzi o stanowiska kierownicze średniego szczebla, widać umiarkowany przyrost – z 32% do 39% w byłej RFN i z 37% do 45% w nowych krajach związkowych¹⁴³. Na potrzeby projektu filmowego „Kobiety z Niemiec Wschodnich” (*Ostfrauen*)¹⁴⁴ nadawcy Mitteldeutscher Rundfunk (MDR) i Rundfunk Berlin-Brandenburg (RBB) oraz Uniwersytet w Lipsku dokonali w 2019 roku analizy m.in. składów personalnych zarządów 100 największych przedsiębiorstw na wschodzie i zachodzie Niemiec. Okazało się, że wśród 193 członków zarządów 30 koncernów wchodzących w skład indeksu DAX są 3 kobiety ze Wschodu, co stanowi jednak aż 75% wszystkich osób pochodzących z tej części Niemiec (w przypadku kobiet z byłej RFN było to 10%). Na 109 osób na czele 100 generujących największe obroty przedsiębiorstw w Niemczech Zachodnich przypadły tylko 2 kobiety, przy czym żadna z nich nie pochodzi ze wschodu, lecz wśród 168-osobowego personelu kierowniczego takich firm w Niemczech Wschodnich znalazło się 15 kobiet (9%). Jeśli uwzględnimy przedsiębiorstwa prowadzone tylko przez Niemców z nowych krajów związkowych, to odsetek kobiet wynosi 25%¹⁴⁵. Przyczyn ich większego udziału w stanowiskach kierowniczych upatruje się w tym, iż zdecydowanie częściej są zatrudnione w pełnym wymiarze. Mając lepsze możliwości opieki nad dziećmi, decydują się też na szybszy powrót do pracy¹⁴⁶.

Powszechna aktywność zawodowa kobiet w NRD oraz krótsze przerwy w karierze związane z wychowaniem potomstwa mają wpływ na wysokość emerytur w obu częściach Niemiec. Różnice między kobietami a mężczyznami odnoszące się do świadczeń emerytalnych (*gender pension gap*) są w Niemczech Wschodnich znacząco mniejsze (15%) niż na zachodzie (55%). Przekłada się to na wysokość przeciętnej emerytury, którą otrzymywały kobiety, wynoszącej w 2016 roku w nowych krajach związkowych średnio 850 euro, natomiast w zachodnich Niemczech 537 euro¹⁴⁷.

Wnioski

Wiele rozwiązań przyjętych w NRD, które były korzystne z punktu widzenia kobiet, jak wsparcie ich aktywności zawodowej, regulacje ułatwiające godzenie pracy z życiem rodzinnym czy dotyczące ochrony matek i kobiet ciężarnych, zniknęło wraz ze zjednoczeniem Niemiec, w rezultacie czego pierwsze lata jedności to krok wstecz w obszarze równości kobiet¹⁴⁸. Jak wyznała Christa B., rocznik 1942: „Dla mnie przełom wyda-

¹⁴³ S. Kohaut, I. Möller, *Leider nichts Neues auf den Führungsetagen*, „IAB-Kurzbericht” 2019, nr 23, s. 2, <http://doku.iab.de/kurzber/2019/kb2319.pdf> (dostęp: 20 czerwca 2020).

¹⁴⁴ Trzyczęściowy film „Ostfrauen” został wyświetlony przez MDR i RBB 8 marca 2020 roku.

¹⁴⁵ *Frauenanteile unter West- und Ostdeutschen in führenden wirtschaftlichen Positionen in Deutschland im Jahr 2019*, <https://de.statista.com/statistik/daten/studie/979501/umfrage/ost-west-vergleich-frauenanteil-in-fuehrenden-positionen-in-der-wirtschaft/> (dostęp: 13 lutego 2020).

¹⁴⁶ C. Wippermann, *25 Jahre Deutsche Einheit...*, s. 29.

¹⁴⁷ Statistisches Bundesamt, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, *Datenreport 2018...*, s. 337.

¹⁴⁸ Zob. C. Wippermann, *25 Jahre Deutsche Einheit...*, s. 107.

wał się być powrotem do średniowiecza. Wiele straciliśmy: ustawodawstwo dotyczące rodziny i pracy, wsparcie dla kobiet. Mieliśmy przyzakładowe przedszkola, kolonie dla dzieci [...] To były naprawdę osiągnięcia”¹⁴⁹. Z drugiej jednak strony zjednoczenie Niemiec pozwoliło żeńskiej części społeczeństwa NRD wyzwolić się z wzorców narzucanych im przez państwo jako monopolistę w kwestii równości płci i dało im przede wszystkim możliwość wyboru w zakresie kształtowania własnego życia.

Choć w pierwszych latach po upadku muru berlińskiego głównym problemem było bezrobocie kobiet pochodzących ze wschodu, to ich sytuacja stopniowo ulegała poprawie, szczególnie dzięki pewnym cechom charakterologicznym, stanowiącym spuściznę czasów NRD, jak umiejętność organizacji, samodzielność, poczucie sprawczości i niezależność. Należy jednak zauważyć, iż okres transformacji to także gorsza koniunktura na rynku pracy dla kobiet zachodnioniemieckich. Miały one bowiem problem ze znalezieniem zatrudnienia ze względu na dominujący ciągle jeszcze tradycyjny podział obowiązków. Ponadto z trudem musiały bronić wywalczonych osiągnięć, zamiast je rozbudowywać¹⁵⁰. Niekorzystna sytuacja wynikała w głównej mierze z tego, że polityka wsparcia ich aktywności zawodowej, zapoczątkowana pod koniec lat siedemdziesiątych, straciła rację bytu, kiedy na rynku pracy pojawili się mężczyźni z byłej NRD. W rezultacie migracji wewnętrznych także kobiety z nowych krajów związkowych stały się dla nich konkurencją.

Mimo upływu trzydziestu lat od zjednoczenia Niemiec ciągle jeszcze widać pewne różnice w sytuacji płci żeńskiej w obu częściach kraju, które mają charakter strukturalny (np. asymetrie w infrastrukturze opiekuńczej), jak i kulturowy (m.in. inny stosunek do godzenia życia rodzinnego z pracą). To kobiety pochodzące ze wschodu są w większym stopniu aktywne zawodowo, szybciej wracają do pracy po urodzeniu dziecka i wybierają zatrudnienie w pełnym wymiarze. Częściej też zajmują stanowiska kierownicze, a ich wynagrodzenia są relatywnie wyższe, podobnie jak emerytury. Przesłanki te świadczą zatem o tym, iż zachowały swoją „równościową przewagę”.

Republika Federalna Niemiec była w pewnym stopniu zapóźniona, jeśli chodzi o realizację polityki równości płci, w tym w zakresie wsparcia aktywności zawodowej kobiet i lepszego godzenia życia rodzinnego z zawodowym, lecz dzięki „przyrodnim siostram” ze wschodu, które stały się członkiniami zunifikowanego państwa, kwestie te po zjednoczeniu Niemiec nabrały impetu¹⁵¹. Już w art. 31 ust. 1 traktatu zjednoczeniowego wskazano na nowe zadanie, jakim miał być rozwój ustawodawstwa w zakresie równouprawnienia kobiet i mężczyzn¹⁵², co znalazło swój symboliczny wyraz w dodaniu w 1994 roku do art. 3 ust. 2 Ustawy Zasadniczej RFN w brzmieniu „Mężczyzna i kobieta mają równe prawa” zapisu: „Państwo wspiera faktyczne urzeczywistnienie równouprawnienia kobiet i mężczyzn i działa na rzecz usunięcia istniejących nierówności”¹⁵³,

¹⁴⁹ Christa B., *Vor allen Dingen nicht danebenstehen, sondern sich einbringen*, w: E. Händler, U. Mitsching-Viertel, *Unerhörte Ostfrauen...*, s. 100.

¹⁵⁰ M. Zauner, *Verluste oder...*, s. 34.

¹⁵¹ S. Bergmann-Pohl, *Frauen im vereinten Deutschland...*, s. 14.

¹⁵² *Vertrag zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik über die Herstellung der Einheit Deutschlands...*

¹⁵³ *Ustawa Zasadnicza...*

a następnie uchwaleniu w tym samym roku drugiej ustawy o równouprawnieniu¹⁵⁴. Był to pierwszy ogólnoniemiecki akt legislacyjny, który legitymizował aktywne wsparcie kobiet w zakresie równości szans na rynku pracy.

Jednak nie tylko proces jedności niemieckiej stanowił asumpt do wprowadzenia ustawodawstwa polepszającego sytuację kobiet. Ważną rolę odegrała również IV Światowa Konferencja w sprawie Kobiet, odbywająca się w dniach 4–15 września 1995 roku w Pekinie pod egidą ONZ¹⁵⁵. Reprezentująca na niej Niemcy Claudia Nolte, minister ds. rodziny, seniorów, kobiet i młodzieży, w swoim przemówieniu 6 września 1995 roku zwróciła uwagę na widoczne dysproporcje między kobietami z byłej NRD i Niemiec Zachodnich oraz negatywne skutki zjednoczenia dla tych pierwszych, wymagające podjęcia działań na rzecz polepszenia ich sytuacji. Niwelowanie różnic między mieszkankami obu części Niemiec zostało wpisane w szerszy kontekst eliminowania nierówności między płciami. Przyczyniła się do tego podpisana na zakończenie obrad przez 189 państw „Platforma Działania” wskazująca na dwanaście obszarów, mających znaczenie dla walki z dyskryminacją płci żeńskiej¹⁵⁶. W dokumencie wezwano wszystkie rządy do tworzenia narodowych programów działania w zakresie równego traktowania kobiet i mężczyzn na gruncie prawnym, na rynku pracy, w rodzinie oraz życiu politycznym i społecznym¹⁵⁷. W Pekinie po raz pierwszy zwrócono uwagę na konieczność realizacji strategii *gender mainstreaming*, której celem jest osiągnięcie równości kobiet i mężczyzn we wszystkich obszarach życia politycznego, społecznego i ekonomicznego poprzez uwzględnianie w procesach decyzyjnych ich odmiennych sytuacji życiowych i interesów. Stała się ona głównym instrumentem polityki równościowej Unii Europejskiej¹⁵⁸, wiążącym wszystkie państwa

¹⁵⁴ *Gesetz zur Durchsetzung der Gleichberechtigung von Frauen und Männern*, https://www.gesetze-im-internet.de/gleichberg_2/BJNR140600994.html (dostęp: 6 maja 2020).

¹⁵⁵ *Rede der Bundesministerin für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, Claudia Nolte, MdB, vor dem Plenum der 4. Weltfrauenkonferenz am 6. September 1995 in Peking*, w: *Ergebnisse der 4. Weltfrauenkonferenz*, Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, Bonn 1996, s. 18. Pierwsza konferencja w sprawie kobiet miała miejsce w 1975 roku w Meksyku. Kolejne odbyły się: w 1980 roku w Kopenhadze i pięć lat później w Nairobi.

¹⁵⁶ Zobowiązano rządy do: zwiększenia dostępu kobiet i dziewcząt do edukacji i ochrony zdrowia; promowania ich praw ekonomicznych i niezależności; podjęcia działań na rzecz eliminacji przemocy wobec nich; likwidowania ubóstwa wśród kobiet i zapobiegania ich marginalizacji społecznej; zwiększenia ich udziału w procesach decyzyjnych; promowania i ochrony praw kobiet jako praw człowieka; inicjatyw na rzecz płci żeńskiej w takich obszarach jak media czy środowisko. Zob. *Beijing Declaration and Platform for Action*, https://www.un.org/en/events/pastevents/pdfs/Beijing_Declaration_and_Platform_for_Action.pdf (dostęp: 5 września 2020).

¹⁵⁷ Raport dotyczący realizacji przez rząd niemiecki postanowień „Platformy Działania” zob. *Peking+20. Umsetzung der Aktionsplattform von Peking – Bundesrepublik Deutschland*, Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend, Berlin 2014.

¹⁵⁸ Już w traktacie powołującym do życia 1 maja 1958 roku Europejską Wspólnotą Gospodarczą (EWG) zawarta była zasada równej płacy dla obu płci w przypadku takiej samej pracy (art. 119). Zob. *Traktat ustanawiający Europejską Wspólnotę Gospodarczą*, Dz.U. 2004 nr 90, poz. 864/2. Natomiast pierwsze akty prawne dotyczące wyłącznie polityki równościowej pochodzą z lat siedemdziesiątych. Były to: *Dyrektywa Rady 75/117/EWG z dnia 10 lutego 1975 r. w sprawie zbliżenia ustawodawstw Państw Członkowskich dotyczących stosowania zasady równości wyn-*

członkowskie od momentu wejścia w życie 1 maja 1999 roku traktatu amsterdamskiego (art. 2 i art. 3, ust. 2)¹⁵⁹.

Nowe podstawy prawne polityki równościowej i zmienione na skutek zjednoczenia warunki jej realizacji umożliwiły mieszkańcom Niemiec Zachodnich przededefiniowanie swojej roli, przy czym należy zauważyć, iż polegało ono w dużej mierze na przejęciu z Niemiec Wschodnich wzorców odnoszących się do aktywności zawodowej, instytucjonalnej opieki nad dziećmi czy podziału zadań w związku. Proces łączenia „przyrodnych siostr” sprawił zatem, iż obszar równości kobiet i mężczyzn był jedynym, na którym po zjednoczeniu to nowe kraje związkowe odcisnęły swoje piętno, a Niemcy Zachodnie stały się bardziej wschodnie.

Abstract

Half-sisters: The Situation of Women in the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic Thirty Years after the German Reunification

The goal of this article is to present the transition in the situation of women in the former West Germany and East Germany as a consequence of German reunification. Starting with an outline of the legal framework defining gender equality, as well as the actual circumstances of females in society as part of a family and on the labour market in both German countries, the situation of women in the united country is analysed within the context of their professional activity, remuneration and pension amounts and promotion prospects as well as the ability to combine their professional and family lives. I try to answer whether women in the former East Germany became underprivileged due to the German reunification process and whether the situation of the West German women changed as a result of certain equality incentives which could be considered the heritage of the German Democratic Republic.

Keywords: women in West Germany, women in East Germany, female employment in Germany, child care infrastructure, gender pay gap.

---

grodzień dla mężczyzn i kobiet; Dyrektywa Rady 76/207/EWG z dnia 9 lutego 1976 r. w sprawie wprowadzenia w życie zasady równego traktowania kobiet i mężczyzn w zakresie dostępu do zatrudnienia, kształcenia i awansu zawodowego oraz warunków pracy; Dyrektywa Rady 79/7/EWG z dnia 19 grudnia 1978 r. w sprawie stopniowego wprowadzania w życie zasady równego traktowania kobiet i mężczyzn w dziedzinie zabezpieczenia społecznego.

¹⁵⁹ Traktat z Amsterdamu zmieniający Traktat o Unii Europejskiej, Traktaty ustanawiające Wspólnoty Europejskie i niektóre związane z nimi akty, Dz.U. 2004, nr 90, poz. 864/31.